

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԴՈՒՍԱԿԱՆ ԿՈՂՄՆՈՐՈՇՄԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ

Պ. Հ. ՀԱԿՈՐՅԱՆ

Բաճախիական գիտությունների դոկտոր

Երկուս ու կես տասնամյակ առաջ ակադեմիկոս Արգար Հովհաննիսյանը XVIII դ. 80-ական թվականների հայ ազատագրական շարժումներին նվիրված իր մեծարժեք աշխատության մեջ ու նրան կից լուսատիպ հավելվածում՝ հայերեն բնագրերով և ռուսերեն թարգմանությամբ՝ մեջ է բերել ու հետադոտել կարևորագույն վավերագրեր, որոնք հնարավորություն են ընձեռում նորովի գիտելու խաչատուր Աբովյանի ռուսական կողմնորոշման ակունքների խնդիրը։ Վերջին, մասնավոր հարցը գիտնականին չի զբաղեցրել, Աբովյան գերդաստանի ազատագրական որոնումների և ռուսական կողմնորոշման վերաբերյալ նա ակնարկներ չի՝ արել, իսկ աբովյանագետներն էլ փոխանակ օգտագործելու և իմաստավորելու նրա ջանքերով գիտական շրջանառության մեջ բերված այդ վավերագրերը կամ անտեղյակ են եղել դրանց, կամ էլ անտարբեր։ Մինչդեռ դրանց նշանակությունը չափազանց մեծ է։

Աբովյանի ռուսական կողմնորոշումը լուրջ կյանքի դասերի վրա, 1820-ական թթ. ձևավորված համոզում չէր, որի սկզբնական ազդակները նա ստացել էր էջմիածնի ու Տփղիսի իր դաստիարակներից (Անտոն Մուղնեցի, Ներսես Աշտարակեցի, Հարություն Ալամդարյան), այլ ուներ իր արմատներ, որոնք հասնում էին մինչև իր նախահայրերը, մինչև երջանկահիշատակ պապը՝ Պարոն Ապովը։

Պարոն Ապովը կամ «Ապով դի Վիրապը» մասնակիցներից մեկն էր Երևանում, XVIII դ. 80-ական թթ. սկզբներին կազմակերպված այն գաղտնի ժողովի, որի պարագլուխներն էին երևելի հայորդիներ Մելիք Աբրահամն (վախճ. 1827, հոկտեմբեր)¹ ու Գաբրիել Յուզբաշին, որոնք Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանի հորդորներով հարաբերության մեջ մտնելով ռուսական արքունիքի՝ Եկատերինա կայսրուհու, պետական ու ռազմական նշանավոր գործիչներ Գրիգորի Ալեքսանդրովիչ և Պավել Սերգեևիչ Պուտյակինների հետ, գործում էին հօգուտ ռուսական զենքով Հայաստանն ազատագրելու սրբազան գաղափարի։

Ժամանակն ու դառը փորձություններն էին նրանց բերել այդ աներեր համոզմանը։ Զմոռանանք, որ 1779 թ. ու հաջորդ տարիներին Այրարատյան աշխարհում տեղի ունեցած սահմակեցուցիչ իրադարձությունները, որոնք երկրին ու ժողովրդին բերին նոր, ահավոր տառապանքներ՝ հարստահարություն, տաքագրություն և կոտորած (ո՛չ թե միայն թուրք ու պարսիկ տիրողների, այլև

¹ Մելիք Աբրահամ Մելիք Աղամալյանը վախճանվել է Երևանի դավաճանի մի քանի օր հետո՝ վախճանվել իր փայփայած իղձերի բարեհաջող կատարումը, ի դեպ, Յիցիանովի անհաջող արշավանքից հետո (1804), նա է կազմակերպել Երևանի հայության մի մասի գաղթը Տփղիս (Հավաքար)։ Տե՛ս Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, № 42/295ա և և III, 57—58։

քրիստոնյա վրաց թագավորի ձեռքով), ավելի քան բաց էին արել մարդկանց աչքերը՝ կրկին ու կրկին հասկացնելով, որ ստրկական հնազանդության մակարելի է այլևս ապրել, պետք էր շուտափույթ որոնել-գտնել քաղաքական ազատության ճանապարհը:

Արդևն ամենուր խոստում էին դեպի Անդրկովկաս ու Վիրք, դեպի Այրարատյան աշխարհ Ռուսաստանի առաջիկա նոր արշավանքների մասին, որոնք վերջապես իրականություն պիտի դարձնեին հայկական պետականության վերանորոգման հույսը, որ մի ժամանակ Մեծն Պետրոսը և Ռոմանովների գահի հաջորդ տիրակալները տվել էին Իսրայել Օրուն և նրա հետևորդներին:

Կարծես թե դարասկզբից (1701), «հայ քաղաքական բանավարությունների ուղղության մեջ» կատարված «պատմական հեղաբեկման» օրերից (ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանի արտահայտություններն են՝ Պ. Հ.) հայոց աշխարհիկ և հոգևոր առաջնորդների վարած մերթ համարձակ, մերթ էլ հեռատես ու զգուշավոր (Սիմեոն Երևանցի) քաղաքականությունը բարի պտուղներ էր տալիս, և օրերի հարց էր դարձել Հյուսիսի Արծվի խուլական թռիչքը դեպի զուլգ Մասիսներ:

Ռուսները, ծածուկ թե ակներև, ձգտում էին դեպի հարավ, իսկ հայերն էլ գրկաբաց սպասում, ընդառաջ էին վազում՝ օրերի հարց կարծելով դարեբով անլուծելի մնացած այդ ճակատագրական խնդրի իրագործումը:

Այս պարագաներում միանգամայն տրամաբանական է, որ շատերը սիրով դործակցեին նրանց, ինչպես և եղավ:

Ռուսիայի արևելյան, մասնավորապես, հայկական քաղաքականության ղեկավարները շատ շուտով երևանցիների շրջանում գտան եռանդուն գործակալներ (անշուշտ, ո՛չ առանց Հովսեփ Արղությանի աջակցության), հանձին երևանցի Ստեփան Տեր-Սահակյանի («Ստեփան Սակիշ Պօպով»), որը Գեղամայանց նշանավոր տան զավակն էր և Սիմեոն Երևանցու ձեռնասուն աշակերտներից ու մերձավոր ողորձաբեկներից մեկը՝ Սահակ Գեղամացի եպիսկոպոսի եղբայրը: 1783 թ. աշնանից, Հովսեփ Արղությանի հրահանգներով, կապվելով Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականության իրականացնողներից մեկի՝ գեներալ Պավել Սերգեևիչ Պոտյոմկինի հետ, նա ո՛չ միայն զորավարին ու արքունիքին էր հասցնում Պարսկաստանի, Թուրքիայի և Անդրկովկասի մահմեդական խանությունների տնտեսական կյանքի ու քաղաքական անցուղարձերի մասին արժեքավոր տեղեկություններ, այլև Այրարատյան աշխարհի ու Երևանի բնակչության մեջ բարենպաստ կարծիք ստեղծում Ռուսաստանի մասին, շահագրգռած շրջաններում պարզաբանում հյուսիսի տիրակալի դիտավորությունները՝ հայոց թագավորությունը վերականգնելու վերաբերմամբ, այնքան, որ բնաշխարհիս երևելիները գործնական քայլեր են անում՝ ռուս արքունիքի և Հայոց ապագա գահակալ Գ. Ա. Պոտյոմկինի հետ գաղտնի հարաբերություններ սկսելով պարսկական և թուրքական լծից Հայաստանն ազատագրելու շուրջ: Այս նույն նպատակին էր, հարկավ, ծառայում ռուսաց դեսպան Վերա-մայոր Փեթրիխ՝ այցելությունը էջմիածին և հանդիպումները Ղուկաս Կարնեցու հետ, որոնց վերաբերյալ մանրամասնություններ առայժմ հայտնի չեն: Գիտենք

2 Տե՛ս Աշոտ Հովհաննիսյան, Դավաճներ հայ ազատագրական մտքի պատմություն, դիրք երկրորդ, Երևան, 1959, էջ 497:

միայն, որ 1783 թ. հոկտեմբերի 10-ին կաթողիկոսի անունից մայորին նվերներ են մատուցում: Վերջինս Երևանի քաղաքում կրթության մասին կոչեցնելով Ռուսիան, որոշ անուններ փոխարինելով, մինչև եկն ի սուրբ Աթոռ, նմա հետևելով կարմիր դարպաս կապալ, որ էր մեր խանի տուածն սրբազան կաթողիկոսին, Ե թիրմայ շալ (թող զիր, և դրան մարդկանց նաղտն): Ի հոկտեմբերի 10³,

Դատելով պահպանված վավերագրերից՝ Երևանի Քանի մի խորհրդական մարդկանց, նրանց մեջ և Արոմյանի պապի կողմնորոշումը դեպի Ռուսաստան ձևավորվել է 1781 թ. կեսերին: Նրանք արել են որոշ հետախուզական քայլեր, առժամանակ խուսափելով անմիջական բանակցություններից: Չըրջահայեցողություն հանդես բերելով՝ նրանք չէին ուզում դեռ ջուր շտեմած բոքրիկանալ, այլ սպասել բուն հեղեղին, որի ձայնն օր-ավուր ավելի էր ահագնանում՝ անհանգստացնելով ու սարսափեցնելով տեղի մահմեդական իշխողներին:

Սպասողական այս վիճակից, ինչպես և պետք էր սպասել, ավելի հայերն էին նեղվում և երկուս ու կես տարի հետո, հարկադրված՝ առաջին պաշտոնական նամակն ուղղում Հովսեփ Արղունյանին, որը թեպետ Սիմեոն կաթողիկոսի հաճությամբ, դեռ 1774-ին⁴, Ռուսաստան էր առաքվել իբրև նվիրակ ու առաջնորդ տեղի և շրջակա երկրների հայության, սակայն գաղտնի հանձնարարություն ունեն գլուխ բերելու նաև Ռուսաստանի օգնությամբ Հայաստանի ազատագրության գործը: Առաջիկա բանակցություններում Արղունյանն էր լինելու հայ ժողովրդի և հոգևորականության ներկայացուցիչը, բնականաբար և նրան պիտի «անհանգստացնեն»:

Նամակը դրված է 1784 թ. հունվարի 13-ին և վավերացված Մելիք Աբրահամ Մելիք Աղամալյանցի և Գաբրիել Յուզբաշի Գեղամյանցի կնիքներով: Մեղ մատչելի է եղել նրա միայն մի էջի լուսապատճենը (կնիքներն ու ստորագրություններն այդտեղ չկան) և հնօրյա, ուսերեն ընդարձակ վերաշարադրանքը ակադեմիկոս Աբգար Հովհաննիսյանի աշխատությունից⁵:

Պաշտոնական վավերագիր լինելուց բացի, այդ նամակը նաև մի գեղեցիկ բանաստեղծություն է, շրջասություններով գրված մի հանդավոր ուղերձ, որպիսիք մեր քսանամյա ձեռագրական թափառումների ընթացքում սակավ են պատահել⁶: Նախաբանն արձակ է շարադրված: Հեղինակներն այդտեղ իրենց

3 Տե՛ս Մատենադարան, ԿԴ, № 2/11, էջ 264:

4 Հմմտ. «Դիվան հայոց պատմության», գիրք Ը, Տփղիս, 1908, էջ 320 («Սիմեոն կաթողիկոսի Հիշատակարանը»): Արղունյանը եպիսկոպոս էր ձեռնադրվել 1771 թ. հոկտեմբերի 25-ին (նույն տեղում, գիրք ԺԱ, էջ 458), իսկ 1773 թ. նոյեմբերի 17-ին ծայրագույն վարդապետության գավազան ստացել (նույն տեղում): 1775 թ. հունվարի 21-ին գրված կաթողիկոսական կոնդակում Հովսեփի անվանված է «Հաշտարխանու նորոգ նուիրակ և առաջնորդ» և հիշյալ պաշտոնին է եղել 1774 թ. հուլիսից (եթե ո՛չ ավելի վաղ):

5 Տե՛ս А. Р. Иосифян, Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия, Ереван, 1947, стр. 115—116, 270 և չհամարակալված լուսատիպ հավելվածը: Բուն վավերագիրը պահվում է Հին վավերագրերի պետական կենտրոնական գիվանում, Մոսկվայում (разряд = խումբ XXIII, գործ 13, մասն VII, թ. 61):

6 Մեզ ծանոթ է նմանօրինակ մի ուրիշ, հնօրյա նամակ ևս, գրված Ղուկաս Կարնեցու ձեռքով և ուղղված՝ «առ կայսրն Գերմանիայ Յովսէփ» (1785, փետրվարի 15), բայց դրա վերջարանն է միայն չափածո. «Նուստոս Ղուկաս կաթողիկոս, լու պատրիարք ազգիս Հայոց, Յոր եմ հովիւ հօտիս փոքու, թրիստոսականս եկեղեցույ: Վասն բանիցս աղերսական, Որք ի վերոյ գրեցեալ կան...» և այլն («Դիվան հայոց պատմության», գիրք Թ, էջ 508): Հայկական

տարակուսանքն են հայտնում երկար ժամանակ Արղուիթյանից նամակ չստանալու համար, հավաստում, որ անխախտ են պահում նրա հանդեպ հին սերը և լսելով նրա հաջողությունների մասին՝ ամբողջ հոգով ուրախանում։ Շատ սովորական ձևով գրված այս նախաբանը, սակայն, դիտավորություն ունեւ հետաքրքրասերների ուշադրությունը շեղելու բուն շարադրանքից, որ ազատագրական ուղիներ որոնող երևանցի ազդեցիկ հայոց գաղտնախորհուրդ ծրագրի արժարժումն էր Հովսեփ Արղուիթյանի, իսկ վերջինիս միջնորդությամբ էլ՝ ռուս արքունիքի և Կովկասի ռուսական զորքերի հրամանատար, գեներալ Պավել Սերգեևիչ Պոտյոմկինի առջև, Բայց ավելի լավ է մեջ բերենք նրանց բուն խոսքը։

Վարկպարագի գոլ գիտեա՛

Զիարդութիւն քոյաղնէիցս։

Զի սինլիքորքն այլասեռից

Պատճառելով բեռն երկնից,

Ժշդել ջանան մերազնէից

Արմատախիլ նման խոտից.

Կասեալ փշթեն ժողովն խրձից,

Եւ հողմնավար առնեն յարդից։

Արդէ՛ն յուամբ փոյթ փրկութեան,

Բամբշին մեծի ողորմութեան

Եւ առ չքնաղդ՝ իբր բողոք,

Այլ առ ասպետն՝ որպէս ողորք,

Գուցէ լիցին ինչ բարութիւնք

Փոքեր հօտի քում փրկութիւն։

Վերջնոցս ևս միոյ յիշման՝

Թէ համարիս լինիլ արժան՝

Յայնժամ ծէ՛ր մեր որպէս մուրհակ,

Եւ կնիքս նոցա պատանդ,

Հանդերձ համայն մեր ընտանեօք,

Եւ շրջակայ ստորատրելովք։

Պատճէն ծրելոցս՝ դարձուցանել

Ժտեմք փութով յուադրել։

Զի մեղ ո՛չ էր՝ իրս այս ծանօթ,

Ի պսակէն առաք ինչ հիւթ.

Երեքսրբեանն միջնորդիւ

Եւ կողամուփս սրբոյ Տեգիւն։

Ողջ լինիլ քոյ յայսմ հետէ,

Միշտ յարաժամ խնդիր մերմէ։

Այս հանգավոր ուղերձն, ինչպես տեսնում ենք, լիքն է շրջասություններով. «Մեծ բամբիշը» Եկատերինա II կայսրուհին է, «Ասպետը»՝ Պ. Ս. Պոտյոմկինը, «Զքնաղը»՝ Հ. Արղուիթյանը, «Երկնի բեռը»՝ Ռուսաստանը, «Այլասեռ սինլիքորկա»-ի արտահայտություններից էր, անշուշտ, այս իրողությունը, որը ուշադրության չի արժանացել (Ֆրանսիացիների նման հայերն էլ հանգավոր են գրում ամենատարաբնույթ գրավածքներն ու առօրյա գրությունները)։

ները»՝ Երևանի պարսիկ ու թուրք իշխողները, «Փոքր հոտը»՝ հայ ժողովուրդը, որը, ինչպես հնձած խոտ, կատաղի հողմի բերանն ընկած, աստիճանաբար քշվում է հեռու, նոսրանում ու ոչնչանում:

Թե ինչ պատասխան է տվել այս տագնապալի հրավերին Հ. Արղունյանը, չգիտենք, բայց այն ոգևորության ալիք է առաջ բերել Այրարատյան տան երեւելիների շրջանում և համարձակություն ներշնչել՝ անհապաղ պաշտոնական աղերսագիր ուղղել Եկատերինա կայսրուհուն ու նրա մերձավոր խորհրդականներ Գրիգորի Ալեքսանդրովիչ և Պավել Սերգեևիչ Պոտյոմկիններին՝ համառոտիվ նկարագրելով իրենց անելանելի վիճակն ու կրած հալածանքները, խընդրել օր առաջ օգնության հասնելու Դա 1784 թ. մայիսի 31-ին էր:

Կայսրուհուն և Գրիգորի Ալեքսանդրովիչ Պոտյոմկինին ուղղված աղերսագրերը դեռ չեն հայտաբերված, դրանց բովանդակությունը լուկ կոահում ենք: Հրատարակված է միայն Պավել Սերգեևիչ Պոտյոմկինին ուղարկվածոր, որը, ինչպես ստորև կտեսնենք, անխարդախ հայելի է ո՛չ միայն հայոց անելանելի վիճակի, այլև Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցնելու նրանց միահամուռ ձգտման արտահայտիչը:

Այս խնդրագրի տակ էլ ահա՜ հանդիպում է խաշատուր Աբովյանի պապի՝ Պարոն Ապովի, կնիք-մատանու դրոշմը՝ «Քրիստոսի ծառայ Ապով», իսկ վերևը՝ «Ապով դի Վիրապ» (այսինքն՝ Վիրապի որդի Ապով) մակագրությունը:

Տեսնենք, թե որոշակիորեն ի՞նչ էին պատմում ու խնդրում պարոն Ապովն ու նրա համախոհները ռուս կառավարությունից և Պ. Ս. Պոտյոմկինից.

«Յայտնի եղև մեղ զամենայն բարերարութիւնս և զողորմութիւնս մարդասիրութեան ձերոյ՝ սակս անտիրացեալ ազգիս մերոյ, և հաւաստեցաք ի թղթոյ Տեառն Յովսէփայ արհի և փառազարդ եպիսկոպոսին: Սրդ մեք ոչ եմք երկբայ ի փրկութենէ մերմէ որ ի ձեռն Ամենապատուելոյդ և խնամակալութեամբ խնամակալի մերոյ՝ գերափայլ և մեծ իշխան Քնէազին ընկալնըլոց եմք զողորմութիւն յամէնողորմ և բազմագութ ***[—Եկատերինէի] և ակն ունիմք փութով տեսանել: Վասն զի երկարութիւն բանից և գործոց ձերոց՝ ճշտումն և նուազութիւն բերէ մնացորդացս զանազանակերպ և բազմահնար մեքենայք սոցին: Որոց վասն փղցկեալ սրտիւ՝ արտասուաթոր աշօք, և աղէխարշ մորմոքմամբ աղաղակեմք առ ողորմած և բազմագութ Տեարդ Արագահաս առնել զողորմութիւն մինչ կենդանի եմք և ի յետին շունչս՝ զի մեռելոյն ոչինչ օգտէ՝ դեղն որքան զօրեղ իցէ: Վերջին աղերս ծառայիցդ այս է՝ զի մինչև ցայժմ որքան խընամք որ ունեցեալ ես ի սրտի քում առ ողորմելի ազգս մեր ըստ գրեցելոյ հոգևորի հօրն մերոյ Տեառն Յովսէփայ արքեպիսկոպոսին՝ զտյնն բազմապատիկս արասցէս ի փառս խաչելոյն և սոսկալի չարչարանաց նորին՝ հուսուցանելով զաղաչանաց թուղթս մեր առ մեծագոյն և հզօր ***[—Եկատերինէի] և առ արժանապատիւ և մեծանուն իշխան քնէազ Գրիգոր Ալեքսանդրիչ Պօտէկինին՝ շարժելով զնոսա կրկին խնամս և ողորմութիւնս: Քանզի ընդ արձակ է ամանակս, զի առիւծք ի գութս ննջին, և աղուէսք ի դաշտս ճեմին, և յուսամք թերևս յաջողութեամբ և ամենազօրին Աստուծոյ հասցին ձեռք ձեր ի մեղ հանդերձ ողորմութեամբ, և տեսցեն աչք մեր զփրկութիւն և զբարեկեցութիւն մեր՝ ձե-

7 Վավերագրի լուսատիպ պատճենը և ռուսերեն հնօրյա թարգմանությունը տե՛ս Արզար Հովհաննիսյանի նշված աշխատության մեջ, էջ 116—117 և 272—273, քաղված՝ Հին վավերագրերի պետական կենտրոնական դիվանից (խումբ XXIII, գործ 13, մասն VII, թ. 160ա—բ և 161ա—բ): Շնորհակալությամբ նշում ենք, որ պատմաբան Վարդան Գրիգորյանն է այս և հաջորդ վավերագրերի վրա մեր ուշադրությունը հրավիրել:

ոամբ ձերով: Իւ այլն ամենայն ի թղթոյ Տեառն Յովսէփայ հարազատին ձերոյ իմաստիք: Ողջ լեր Տէրամբ մերով միշտ»:

Ընդամենը տասը անուն-հայրանուն ու կնքադրոշմ ենք գտնում խնդրադրի վերջում (Թեպետ ազատութեան գաղափարով խանդավառվածները, պիտի կարծեի, ավելի շատ են եղել), այն էլ, գրեթե բոլորը, երևանցիներ: Այս հաջորդականութեամբ.

- 1 «Մէլիք Աբրահամ դի մէլիք Օհաննէս» [Աղամալյանց]
- 2 «Իւղբաշի Գաբրիէլ դի իւղբաշի Ալլահվերդի» [Գեղամյանց]
- 3 «Ստեփաննոս Սակիշ Պօպօվ» [Գեղամյանց]
- 4 Մէլիքսէթ, եղբայր հանգուցեալ Սիմէօն Կաթողիկոսի»
- 5 «Օվաննէս դի մահտեսի Օհան»
- 6 «Ապօվ դի Վիրապ» [Ապովյանց]
- 7 «Իսրայէլ դի Աղաբաբ»
- 8 «Օվաննէս Թասալեան»
- 9 «Մահտեսի Օվակիմ դի մահտեսի Մարգար»
- 10 «Ոսկան դի Յարութիւն»:

Սրանցից առաջին երկուսը միաժամանակ Երևանի հայութեան ներկայացուցիչներն էին պարսից տիրողների առջև և Այրարատյան աշխարհի ամենահարուստ և հեղինակավոր գերդաստանների նահապետները: Ստեփաննոս Տեր Սահակի որդի Գեղամյանցը պարսից դատարանի կարևոր պաշտոնյա էր և այս ու մյուս խնդրագրերի շարադրողը: Արովյանի պապի մասին խոսելն ինքյան ավելորդ է, քանի որ նա, Թեպետև քանաքեռցի, բարձր հեղինակութիւն էր ունէր միայն երկրամասի աշխարհիկ, այլ և հոգևոր պետերի մոտ: Օվաննէս Թասալյանին հանդիպում ենք ուղիղ մի քսանամյակ հետո էլ, երբ նա մի խումբ հայերի գլուխն անցած՝ տարագրվել էր Փամբակ և ուրիշ համախոհների հետ նորից հոգում էր հայրենիքի ազատագրութեան մասին: Սիմեօն Կաթողիկոսը արդեն սրբացած մարդ էր հայութեան աչքում, և այդ բավական էր, որ նրա եղբայրը ամենուր ճանաչվեր: Մնացածների ու՛ր և ի՞նչ լինելու մասին առայժմ բավարար տվյալներ չունենք:

Ինչէ՛ք, երկրամասի ամենաերևելիներն են խնդրագիր ստորագրողները, և Արովյանի պապն էլ նրանց մեջ: Անշուշտ, նախքան այս և դեռ չհայտաբերված մյուս երկու աղբսագրերը կազմելը, նրանք մի քանի անգամ հանդիպել և հանգամանորեն կշռադատել են ձեռնարկած քայլի հետևանքները, բայց ավելի բանական ելք, քան Ռուսաստանին օգնութեան կանչել՝ չեն նշմարել:

Որպես արևելցիներ, նրանք խոսում են այլաբանական պատկերներով ու ծաղկուն արտահայտութիւններով, բայց և արժանապատիւթեան բարձր զգացումով ու խոհականութեամբ, որոնք սակայն չեն խանգարում ճշտորեն գնահատելու ստեղծված իրադրութիւնը, որը հղի էր ամենաողբերդական հետևանքներով: Նրանք աղերսում են՝ «Արագահաս առնել զողորմութիւն մինչ կենդանի եմք և ի յետին շունչս՝ զի մեռելոյն ոչինչ օգտէ՝ դեղն որքան զօրեղ իցէ», շտապեցնում՝ որովհետև, կարծես նպաստավոր են իրադրութիւնները, զի «Առիւծք ի գութս ննջին, և աղուէսք ի դաշտս ճեմին»: Դժվար էր Այրարատյան աշխարհի ու հայութեան տառապանքներն ու տագնապնները ավելի թափանցիկ ներկայացնել, քան այս այլաբանութիւնների միջոցով:

Ինչպես տեսանք, Երևանի երևելիները գեներալին խնդրում ու խորհուրդ էին տալիս իրենց մասին անհրաժեշտ ուրիշ տեղեկութիւններ իմանալ Հովսեփի

Արդությանից, մի մսուրդուց, որին վերապահված էր գլխավոր գերակատարը լինելու այս հերոսական ողբերգության: Նա էր առաջմ հայերին ու ռուսներին միմյանց կապող օղակը, մշտապես ծագող հարցերին հանգամանալից պատասխաններ տվողը և անհրաժեշտ տվյալներ հայթայթողը: Մանավանդ որ առաջին երեք նամակներն էլ նրան էին ուղարկված՝ ըստ պատկանելույն հասցրելու, իրենց անսասան հավատի ու բաղձանքի մասին խոսելու և ռուսաց գալուստը փութացնելու համար: Պահպանվել է նույն անձանց կնիքներով վավերացված մի նամակ⁸ էլ՝ Հովսեփ Արդությանին ուղղված, որ ավելի համառոտ է, բայց և գործնական: Ահա՛ այն.

«Յուսոյ և բերկրութեան թուղթդ մեզ էհաս և զոր ինչ ի նմա դրեալն էր ծանեաք, և զմնացորդսն ևս սիրելի եղբայրն մեր և հարազատ ծառայն քո տիրացու Ստեփաննոսն պատմեաց մեզ. Աստուած անպակաս արասցէ հրամանացդ ի գլխոյ մերմէ. ըստ աշխատանացդ և զվարձս կրկնապատիկս տացէ:

Արդ ահա՛ երիս թուղթս գրեցաք քանի մի խորհրդական մարդկանց կնքաւ որպէս տեսանելոց ես. նախ՝ հօգօր և հանրահրաման ***[=Նկատելին է] Մեծի, Երկրորդ՝ գերափայլ և մեծ իշխան Գրիգոր քնէազին, երրորդ՝ մեծազօր և բազմահնար Պաւ Սարգիշ մեծի ասպետին, և աղբրսանօք ժտեմք՝ ղի զաղաշանաց թուղթս մեր մատուցես առ ողորմած տեարսն մեր, և մեք աներկբայ ակն ունիմք փրկութեան և ողորմութեան:

Այսքան էր մերս խնդիր, որոց սպասեմք ընդունիլ փութով. հասարակաց Ազատութիւն և յատկացելոց ղողոյժմութիւն, ուստի հայցեմք ի բազմաշխատ և յոգնաշան Տեառնէդ մերմէ փութով հասուցանել մեզ յոյս բանիւ կամ գործով. վասն զի մերձ է լինիլ զերիս ամս, որ զձայն Ահաւոր լսեմք, և զգործն անագան, որոց յաշողեսցէ Տէր կատարել զգործս և իւրեանց ցնծութեամբ:

Ողջ լեր Տէր մեր ի պարծանս նուաստ ծառայից քոց միշտ:

1784 մայիսի ելն գրի».

Արդությանին ուղղված այս նամակի ստորագրողներն էլ, ինչպես ասացինք, նորից նույն տասը հոգին են, միայն թե կնքագրող մանրի հերթականությունը փոքր-ինչ խախտված է. Աղաբաբի որդի Իսրայելի ազդանունը ?-որդից բարձրացված է չորրորդ համար, դրա հետևանքով էլ Պարոն Ապովը վեցերորդից իշել է յոթերորդ տեղը:

Թե ե՞րբ և ի՞նչ ճանապարհով այս և նախորդ նամակ-աղբրսագրերը հասան Հովսեփ Արդությանի և գեներալ Պ. Ս. Պոտյոմկինի ձեռքը կամ ի՞նչ եղան կայսրուհուն ու Գ. Ա. Պոտյոմկինին հասցեագրվածները, չգիտենք, բայց հայտնի է, որ շատ լանցած՝ պահանջվում է Ալբրադայան հայոց հատուկ ներկայացուցիչն ևս ուղարկել: Վիճակն ընկնում է Ստեփան Գեղամյանցին (Ստեփան Սակիշ Պոպով), որը և 1784-ի օգոստոսի 1-ին, Ղուկաս Կարնեցու հաճությամբ ու օրհնությունը ստանալուց հետո, ուղևորվում է նախ՝ Տփղիս, ուր վրաց Հերակլ թագավորի հետ հանդիպումներ ունենալուց և հանձնարարություններ ստանալուց հետո դիմում է Գեորգիևսկ, ներկայանում Պ. Ս. Պոտյոմկինին, սա էլ շատ-շուտով նրան ուղարկում է Պետերբուրգ, ժամանակ չտալով Հովսեփ Արդությանի հետ տեսնվելու և վերջինի հրահանգներն ստանալու⁹, Այ-

⁸ Տե՛ս Արդար Հովհաննիսյանի նշված աշխատությունը, էջ 117 և 272 և լուսատիպ հավելվածը: Բուն նամակը պահվում է Հին վավերագրերի պետական կենտրոնական գիվանում (խումբ XXIII, գործ 13, մասն VIII, թ. 166ա—բ և 165—167):

⁹ Մանրամասնություններ տե՛ս Արդար Հովհաննիսյանի նշված աշխատության մեջ, էջ 119—121:

նուհետև նրանց կապող օղակը դառնում են լաղարյանները: Իսկ թե Ստեփան Գեղամյանցն ի՞նչպես էր լուրեր տալիս Նրեանում թողած իր համախոհներին՝ Մելիք Աբրահամին, Գաբրիել Յուզբաշուն, Պարոն Ապովին և մյուսներին, ռուս արքունիքի ու Գ. Ա. Պոտյոմկինի հետ ունեցած իր հանդիպումների մասին, մնում է անորոշ:

Գիտենք նաև, որ Արղուիթյանը Ս. Գեղամյանցին էր ուղարկել հայ-ռուս դաշնադրի իր նախագիծը, խորհուրդ տալով առաջիկայում դեկավարովել նրանով, իսկ սեպտեմբերի 10-ին, Գ. Ա. Պոտյոմկինին ուղղված նամակում լավագույնս բնութագրելով Ս. Գեղամյանցին, խնդրել էր լսել ու ընդառաջել նրան: Ծանոթանալով այդ տողերին ևս, որովհետև անմիջականորեն վերաբերում են Այրարատյան աշխարհիկ երեկինների զգուշավորությամբ սկսած, բայց և կարճ ժամանակում շատ հեռուն գնացած դիտավորություններին:

Հիմնական Արղուիթյանը գրում էր. «...Զարթեան և բնակիչքն Արարատեան, և ցանկան ի ձեռն Ձերոյ պայծառափայլութեան բարի միջնորդութեամբն, աղատիլ ի դառն ծառայութենէ նեղչաց իւրեանց, դանկեալ թագն կանգնել և վերջստին նորոգել զմանկութիւն ազատութեան իւրեանց իբրև զարծուի: Ուստի փութացան առաքել առ Ձեզ ամենախոնարհ աղաչանօք իւրեանց, Ստեփանն Սահակեան, այր հանճարեղ և երկայնամիտ և ի բանս խորհրդական, որ մինչև ցայժմ ի բազում բանս պիտոյացեալ է Պավել Սերգեեվիչին ի տեղուղէ իւրմէ, վասն որոյ խոնարհաբար խնդրեմ, մի՛ ընդունայն համարել զխնդիր նոցա, այլ տալ ղօղնութիւն ըստ յուսոյ իւրեանց և լինիլ նոցա առիթ փրկութեան և արձանագրել զանձն Սեծի կայսերաւելոյն ի մէջ Արարատայ ի տեսիլ աշխարհի թէ՛ սա՛ է փրկիչն ազգին Հայոց, և թողով վասն ձեր՝ անուն յափտեանական»¹⁰:

Հայոց բաղձանքների և ռուսների արտաքին քաղաքականության այսօրինակ զուգահեռությունը դժվար էր երևակայել: Ռուսներն, իսկապես, նույն շրջանում ծրագրում էին Անդրկովկասում, Վրաստանի կողքին ստեղծել նոր Հայաստան ու Աղվանք, կազմել վերջինների համար կառավարություններ և բանակցություններ սկսել դրանց ներկայացուցիչների հետ՝ Ռուսաստանի կազմում ներգրավելու վերաբերյալ: Դեռևս միմիայն նախագծերի ու դիվանագիտական վավերաթղթերի մեջ վերածնված այդ Հայաստանը պետք է լիներ շատ ընդարձակածավալ և իր մեջ առներ Քրդլոր հին հայկական հողերը, նախապես դրանք ռուսական զենքով և հայերի զինակցությամբ նվաճելով Պարսկաստանից և Թուրքիայից¹¹:

Թուրքերը, որոնք հարյուրամյակներ շարունակ ձգտում էին նվաճել ողջ Կովկասը, անտարբեր դիտողներ չէին, ինչպես և անտեղյակ՝ Ռուսաստանի հեռուն գնացող մտադրություններին, ուստի ամեն միջոցի դիմում էին, որպեսզի կասեցնեն նրա առաջխաղացումը դեպի հարավ և խանգարեն հայկական պետականության վերականգնմանը: Ավելին, նրանք շատ հզոր ու հավատարիմ դաշնակիցներ ունեին, ի դեմս Անդրկովկասի մասնադական խանությունների, որոնք 1784 թ. աղերսագիր էին ներկայացրել թուրքական կառավարությանը, բարձրագույն դոան հովանավորության տակ անցնելու խնդրանքով, մինչդեռ հայկական ուժերը փոքրաթիվ ու ցրվալ էին, թուրք ու պարսիկ սարդար-խանների հսկողության տակ:

10 Ա. Հովհաննիսյանի աշխատության լուսատիպ հավելվածից:

11 Նույն տեղում, էջ 131:

Թուրքերի ո՛չ պակաս զորավոր դաշնակիցներից էին նաև լեռնական հրոսակները, որոնց պարբերական ասպատակությունները Վրաստանում և Այրարատյան աշխարհում հովանավորում էր օսմանյան կառավարությունը, անհրաժեշտության դեպքում նրանց ապաստան տրամադրելով Ախալցխայում և Կարսում: Այսպես եղավ և՛ 1874, և՛ հատկապես, 1785—1786 թթ. Թո՛ղ որ 1785-ին հակառուսական շարժումներ սկսվեցին նաև Հյուսիսային Կովկասում:

Լեռնական հոռսակների հետ կողք-կողքի ու նրանց հետքերով շարժվում էին թուրքական թափառախմբերը, լրացնում նրանց պակասը, հողին հավասարեցնում հրաշքով փրկված բնակավայրերը: 1784—1786 թթ. Արցախի, Լոռու և Այրարատյան աշխարհի հայությունը կրեց ահավոր տառապանքներ:

Ներքին ու արտաքին այս իրադրությունները երբեում ու թուլացնում էին ռուսների դիրքերը: Նրանց հայկական հետախնդրությունների մեջ հին կիրքն ու ջերմությունն այլևս չէին երևում: Աստիճանաբար անուշադրության էր մատնվում նաև Այրարատյան հայոց ներկայացուցիչ Ս. Գեղամյանցը: Ընկրկում էին նաև Երևանի խմբակցության անդամները՝ հույսերը դնելով ավելի հաջողակ ժամանակների: Ոգևորությամբ սկսված գործը ողբալի վախճան էր գրտնում, թևաթափ դարձնելով Պարոն Ապովին ու մյուսներին:

Ուշագրավ է, որ Երևանի հայոց առաջնորդների աղբյուրագրերը ժամանակին հայերենից ռուսերեն թարգմանող լեյբգվարդիական (անձնապահական) հեծյալ գնդի կրտսեր ենթասպա (կապրալ) Վառլամ Վահանովը (Վահրամ Վահանյան) 1786-ին, առանձին գրքույկով, թարգմանեց ու հրատարակեց Մովսես Խորենացու Ողբը («Плач об Арменин», Из сочиненни славного армянского историка Мосеса Хоренатеса, перевел В. В., Санкт-Петербург, 1786, 27 стр.), իրողություն, որն ինքյան ցույց է տալիս, որ թարգմանիչն էլ էր պատել իր հայրենակիցների ցավը, և Այրարատյան աշխարհի հայության փայփայած ազատագրական պատրանքների այս նոր խորտակումը լալու ավելի հարմար ձև նա չէր գտել, քան հանճարեղ քերթողահոր Ողբի հրապարակ հանելը և ռուս հասարակայնությանը ծանոթացնելը:

Արժվյաան իր երջանկահիշատակ պապի՝ Պարոն Ապովի, առանձնահատուկ պաշտամունքն ունեւր և դեռ փոքրուց անհազ հետաքրքրություն էր ցույց տալիս նրա հիշարժան խոսքերի ու գործերի նկատմամբ: Դորպատյան տարիներին գրառված (գերմաներեն) և միւսյն Հաքստհաուզենի մասնակի վերապատումներով հայտնի նրա մանկապատանեկան հիշողությունների շատ էջեր հավերժացնում էին Պարոն Ապովի կերպարն ու առաքինի գործերը:

Եթե ո՛չ հորից ու հորեղբորից, ապա գեթ Աղամալյանց տան նահապետներից կամ մեկ ուրիշից, դեռ 20-ական թթ., անդամ ռուս-պարսկական պատերազմի հաղթական ավարտից հետո էլ, մինչ երիտասարդ Խաչատուր Արժվյանը խորհում էր հայոց քաղաքական ազատագրության ուղիների շուրջ, իսկ այնուհետև՝ ցնծությամբ ողջունում ռուսների մուտքը Արևելյան Հայաստան, պետք է տեղեկացած լիներ իր պապի ու մյուսների երբեմնի գաղտնախորհուրդ բանակցությունների մասին, որոնք ընդառաջ էին գնում հայոց հարյուրամյա բաղձանքներին՝ Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցնելու:

Եվ ինչպես որ պապն ու համախոհները XVIII դ. 80-ական թթ. մղձավանջային տեսիլների մեջ վստահորեն կողմնորոշվում էին դեպի Ռուսաստան, ինքն ևս այլ ուղեցույց աստղ, քան բևեռայինը՝ չորոնեց երբեք, մտածելով

թերես, որ ո՛չ միայն խելամիտ չէր լինի, այլև սարսափելի վիրավորանք հիասցներ պապի սուրբ հիշատակին:

Գաղտնիք չէ, որ 30-ական թթ., մինչ եվրոպական գիտության ու մշակույթի ուսումնասիրության ու յուրացման շնորհիվ Արսլանի աշխարհըմբռնումները հեղաշրջվեցին, և նա սկսեց հայոց կյանքի ու աշխատանքի բարվոքման նոր ուղիներ և ձևեր նշմարել, այնուհանդերձ շարունակեց փառաբանել մարդկայնության ու բարոյականության մի շարք սկզբունքներ, որոնք այնպես արմատացած էին իրենց գերդաստանում և որոնց կյանքի կոչողը Պարոն Ապովն էր՝ հայ նահապետական գերդաստանի ավանդների ու կենսափիլիսոփայության կրողն ու արտահայտիչը:

Արսլանի հետևողական կողմնորոշումը դեպի Ռուսաստան այս պարագաներում ավելի է իմաստավորվում: Այժմ արդեն հասկանալի է, թե ինչու իր կյանքի ամենածանր պահերին անգամ, նա աներեր էր պահում իր հավատը և քարոզում ու պատգամում էր հայրենակիցներին՝ ռուսների հետ մշտապես լինել բարեկամ, որովհետև առայժմ դա է հայության գոյության ու վերածնության նախապայմանը:

Այս ամենի խոսուն վկան դարձավ «Վերք Հայաստանին»:

ИСТОКИ РУССКОЙ ОРИЕНТАЦИИ ХАЧАТУРА АБОВЯНА

П. О. АКОПЯН

Доктор филологических наук

Р е з ю м е

На основе документов, обнаруженных академиком Абгаром Иоаннисяном, опубликованных им еще в 1947 г., но оставшихся вне поля зрения абовяноведов, проясняется облик деда Хачатура Абовяна—Парона Апова, члена тайной организации, в 1784 г. вступившей в переговоры с Россией, преследуя цель освободить армянские земли от турок и персов.

Семейные традиции оказали большое влияние на политические взгляды молодого Абовяна. Впоследствии он не только отстаивал идею ориентации на Россию, но и был поборником русской культуры.